

УДК 7(477.2)+316.7

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/97-2-19>

Алла ЛИТВИНЕНКО,

orcid.org/0000-0002-8572-4774

кандидатка мистецтвознавства, доцентка,

доцентка кафедри культурології, філософії та музеєзнавства

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

(Полтава, Україна) *allailityvnenko@gmail.com*

ГРОМАДСЬКІ ІНІЦІАТИВИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ І МИСТЕЦЬКОМУ ЖИТТІ ПОЛТАВИ НА МЕЖІ XIX–XX СТОЛІТЬ

У статті розкрито роль громадських ініціатив у формуванні соціокультурного й мистецького життя Полтави на зламі XIX–XX століть. Охарактеризовано діяльність представників полтавської спільноти, у створенні мистецьких, культурно-освітніх осередків – театральних і музичних товариств, клубів, спілок, недільних шкіл тощо. З'ясовано механізми реалізації громадських ініціатив полтавців у благодійних проєктах, національно зорієнтованих акціях, а також нових видах дозвілля, що виникали під впливом модернізаційних та урбанізаційних процесів на початку XX століття. **Мета статті** – дослідити роль громадських ініціатив у розвитку соціокультурного і мистецького життя Полтави на межі XIX–XX століть. **Методологія** дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході із застосуванням культурологічного аналізу, історико-порівняльного, соціокультурного та мистецтвознавчого методів, що дозволяє комплексно розглянути громадську активність у контексті розвитку регіональної культури. **Наукова новизна.** У статті вперше на підставі аналізу спогадів Д. Іваненка та низки наукових джерел охарактеризовано роль громадських ініціатив як механізму формування культурно-мистецького середовища Полтави на зламі століть. Висвітлено діяльність маловідомих аматорських колективів та осіб, що сприяли розвитку музичної і театральної культури як унікального регіонального досвіду. **У висновках** підкреслено, що громадські ініціативи стали одним із визначальних чинників соціокультурного та мистецького життя Полтави на межі XIX–XX століть. Діяльність громадських організацій та окремих діячів сприяла формуванню своєрідної моделі культурного розвитку міста, у межах якої традиційні просвітницькі практики органічно поєднувалися із новими формами мистецької комунікації, зокрема такими, що відображали процеси українського національно-культурного відродження. Отримані результати дослідження окреслюють перспективи подальшого вивчення регіональних культурних явищ українських осередків у контексті становлення модерного суспільства наприкінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: Полтава кінця XIX – початку XX століття, громадські ініціативи, соціокультурне життя, аматорська творчість, благодійність, театр, музика, культурна інтеграція, Дмитро Іваненко, культурна пам'ять.

Alla LITVYNYENKO,

orcid.org/0000-0002-8572-4774

PhD in Art Studies, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of Cultural Studies, Philosophy, and Museology

V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University

(Poltava, Ukraine) *allailityvnenko@gmail.com*

PUBLIC INITIATIVES IN THE SOCIOCULTURAL AND ARTISTIC LIFE OF POLTAVA AT THE TURN OF THE 19TH–20TH CENTURIES

The article examines the role of public initiatives in shaping the sociocultural and artistic life of Poltava at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. It characterizes the activities of representatives of the Poltava community in establishing artistic and cultural-educational centers, including theatrical and musical societies, clubs, associations, Sunday schools, and others. The study identifies the mechanisms through which public initiatives were implemented by Poltava residents in charitable projects, nationally oriented activities, and emerging forms of leisure that developed under the influence of modernization and urbanization processes in the early twentieth century. The purpose of the article is to investigate the role of public initiatives in the development of the sociocultural and artistic life of Poltava at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The research methodology is based on an interdisciplinary approach, employing cultural analysis, historical-comparative, sociocultural, and art historical methods, which makes it possible to comprehensively examine civic activity in the context of regional cultural development. **Scientific novelty.** For the first time, based on an analysis of the memoirs of D. Ivanenko and a range of scholarly sources, the article characterizes the role of public initiatives as a mechanism for shaping the cultural and artistic environment of Poltava at the turn of the

centuries. It highlights the activities of lesser-known amateur groups and individuals who contributed to the development of musical and theatrical culture as a unique regional experience. The conclusions emphasize that public initiatives became one of the defining factors of the sociocultural and artistic life of Poltava at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The activities of public organizations and individual figures contributed to the formation of a distinctive model of the city's cultural development, in which traditional educational practices were organically combined with new forms of artistic communication, particularly those reflecting the processes of Ukrainian national and cultural revival. The findings outline prospects for further research into regional cultural phenomena of Ukrainian centers in the context of the formation of modern society in the late nineteenth and early twentieth centuries.

Key words: Poltava in the late 19th–early 20th centuries; public initiatives; sociocultural life; amateur creativity; charity; theater; music; cultural integration; Dmytro Ivanenko; cultural memory.

Постановка проблеми та її актуальність.

На межі XIX–XX століть соціокультурне і мистецьке життя Полтави було репрезентовано різноманітними формами громадської активності. Найбільш відчутними вони ставали у сферах театру й музики, благодійництві та освіті. Заснування полтавцями аматорських театральних гуртків і музичних товариств, організація недільних шкіл і просвітницьких акцій, сприяла демократизації міського простору, наповнюючи губернський осередок атмосферою динамічного культурного життя. Тогочасне зростання громадських ініціатив у міському урбанізованому просторі мало всі ознаки модернізації та європейських культурних впливів, водночас їх розвиток в умовах централізаторської й уніфікаторської політики Російської імперії істотно нівелювався (Верменич, 2011: 181).

Важливу роль у репрезентації соціокультурного життя Полтави на зламі XIX–XX століть відігравали друковані видання. На сторінках місцевих газет «Полтавские губернские ведомости», «Полтавский вестник», поряд із загальнодержавними та міжнародними подіями активно висвітлювалося місцеве життя. Дописувачами неофіційної частини «Полтавских губернских ведомостей» найчастіше були місцеві автори. Рецензії та оголошення про театральні вистави, концерти, літературні вечори й публічні урочистості, що наповнювали сторінки губернської преси разом із офіційними зведеннями, створювали прецедент для щоденного обговорення новин у житті полтавців, і навіть на вулицях у ці дні спостерігалось помітне похваллення (Литвиненко, 2011а: 43).

Особливий резонанс мали події загальнодержавного значення. Із притаманною для імперських практик пишнотю відзначалися у Полтаві урочистості з нагоди коронування імператора Миколи II (1896) – святкові богослужіння, молебні, офіційні обіди, багатоденна ілюмінація міста. Активно реагувала полтавська громада і на представлені в газетах міжнародні події. Так, у 1897 році увага містян була прикута спочатку до воєнних дій на Близькому Сході, а потім – до візиту президента Французької Республіки Фелікса Фора до Санкт-

Петербурга. Громадськість Полтави реагувала на подію проведенням численних акцій, що супроводжувалися вивішуванням прапорів на фасадах будівель, ілюмінацією вулиць, виконанням «Марсельези» у міському парку, надсиланням офіційних вітальних телеграм від місцевої влади. Попри формально імперський зміст такі заходи відкривали полтавцям шлях до участі в публічному житті міста, ставали майданчиком для спілкування й колективного переживання суспільних подій, формували простір для розвитку громадських ініціатив і соціокультурної активності.

Уявлення про тогочасний характер взаємодії імперських високопосадовців з місцевим представництвом яскраво доповнює візит до Полтави у вересні 1897 року міністра фінансів С. Ю. Вітте. Прибувши у місто міністр оглянув винний склад і низку казенних лавок, зробив зауваження керуючому акцизними зборами Нелідову щодо фінансово-податкової дисципліни, відвідав збори Попечительства про народну тверезість, де висловив свою категоричну думку щодо завдань цієї установи. С. Вітте наголосив, що діяльність Попечительства повинна зосереджуватися не на культурно-просвітницьких ініціативах, таких як театри, читальні чи бібліотеки з чайними, а на виявленні та переслідуванні осіб, які здійснюють нелегальну торгівлю горілкою поза межами казенних винних лавок, а також боротьбі з фальсифікацією алкогольної продукції. Як бачимо, позиція високопосадовця показово демонструє державну політику щодо пріоритету порядку акцизної системи над будь якими формами культурного і мистецького життя в провінції. Тож, саме в такій атмосфері намагалися реалізувати свої соціальні й культурні запити тогочасні полтавці.

Мета статті – дослідити роль громадських ініціатив у розвитку соціокультурного і мистецького життя Полтави на межі XIX–XX століть.

Вагомим джерелом у відображенні громадських ініціатив і соціокультурного життя Полтави досліджуваного періоду є мемуари відомого українського журналіста, редактора, педагога та культурного діяча Дмитра Іваненка (1859–1943) (Іва-

ненко Д. А. Записки и воспоминания 1888–1908 гг. Полтава : Полтавский голос, 1909а. 285 с.). У спогадах зафіксовано різні аспекти соціокультурного життя губернського міста: діяльність адміністративних установ, робота редакції «Губернских ведомостей», культурні та освітні ініціативи полтавців, організація громадських заходів, відкриття театрів і недільних шкіл, літературно-музичні вечори, урочистості та благодійні акції. Матеріал спогадів дозволяє охарактеризувати соціальний та культурний ландшафт губернського осередку, розкрити взаємодію місцевої інтелігенції та населення з адміністративним середовищем, а також з'ясувати особливості реалізації громадських ініціатив у контексті соціокультурних змін відповідно до описаного автором історичного часу.

Попри високу інформативність, мемуари Д. Іваненка й досі не введено до наукового обігу. Їх аналіз потребує комплексних, міждисциплінарних підходів. У пропонованій публікації спогади Д. Іваненка використовуються як емпіричний матеріал для аналізу поставленої проблеми й ілюстрації історико-культурного контексту доби. Відповідно до редакційних вимог джерело відсутнє у списку використаної літератури до статті, оскільки є російськомовним. Цитати зі спогадів у пропонованій публікації перекладено українською мовою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика громадських ініціатив у соціокультурному та мистецькому житті губернських міст кінця XIX – початку XX століття формується на перетині історичних, культурологічних і мистецтвознавчих досліджень. Водночас роль громадських ініціатив і вплив окремих діячів у формуванні культурного простору губернських міст ще не отримали належного наукового висвітлення. Як відзначає В. Шандра (Шандра, 2019: 10–26), історіографія українських міст XIX століття здебільшого акцентує увагу на загальних процесах урбанізації та модернізації, залишаючи поза детальним аналізом локальні соціокультурні практики та механізми формування громадської активності, що обмежує можливості комплексного осмислення місцевих культурних ініціатив.

Методологічною базою у дослідженні соціокультурного життя українських міст на зламі XIX – XX століть є, зокрема праця Т. Портнової (Портнова, 2012). Авторка інтерпретує місто крізь призму модернізаційної теорії, що постає як простір соціальних трансформацій, формування нових моделей поведінки, культурних практик і громадської активності. Хоча Полтава не є центральним об'єктом її роботи, запропонований

теоретичний підхід дозволяє розглядати місцеві громадські та мистецькі ініціативи як складову загальноімперських процесів модернізації, адаптованих до провінційного середовища.

Окрему групу становлять праці, присвячені історії благодійності та соціальної інфраструктури губернських міст. У монографії А. Нарадька (Нарадько, 2016) розглянуто розвиток благодійності у сфері освіти в Україні другої половини XIX – початку XX століть, що дає змогу осмислити діяльність недільних шкіл, притулків і просвітницьких ініціатив у ширшому загальноукраїнському контексті. Дослідження А. Ховтури (Ховтура, 2021а) присвячене модернізації соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України, доповнює це бачення аналізом адміністративних і соціальних умов функціонування культурних інституцій. У статті О. Бороденко та Р. Сітарчука (Бороденко, Сітарчук, 2023) розкрито діяльності богаділень як форми соціального захисту, що дозволяє інтерпретувати благодійні театральні та мистецькі проекти як частину ширшої системи громадської опіки.

Значний масив наукової літератури присвячено театральній культурі рубежу XIX–XX століть. Зокрема, у працях М. Гринишиної (Гринишина, 2008; 2013) театральний процес розглядається у загальноукраїнському та світовому аспектах, із акцентом на драматургію, сценічні практики та художні тенденції, що впливали на формування тогочасних сценічних принципів у провінційних театрах та, загалом, відображали інтеграцію українського професійного театру у ширший європейський театральний контекст. У своєму дослідженні С. Ленська (Ленська, 2021а) аналізує функціонування театру корифеїв на полтавській сцені, що дозволяє окреслити роль гастрольних професійних труп у формуванні мистецького середовища міста. Водночас зазначені праці зосереджені передусім на художньо-естетичних аспектах театру й лише побіжно торкаються соціальної ролі аматорських ініціатив і громадської самоорганізації.

У розкритті соціокультурних процесів на зламі XIX–XX століть значущою є монографія І. Г. Довжинець (Довжинець, 2021), присвячена формуванню музичного середовища Сум у динаміці історичного розвитку від кінця XIX до початку XXI століть. Запропонований авторкою міждисциплінарний підхід до аналізу локальних культурних процесів є релевантним у вивченні громадських ініціатив соціокультурного й мистецького життя провінційних міст кінця XIX – початку XX століть.

Загалом, аналіз наукових публікацій засвідчує, що, попри наявність ґрунтовних досліджень

з історії міської культури, театру, благодійності, модернізаційних процесів та музичного середовища, проблема громадських ініціатив у соціокультурному й мистецькому житті Полтави на межі XIX–XX століть не отримала цілісного й системного висвітлення. Аматорські театральні та музичні гуртки, приватні культурні проекти, діяльність меценатів і роль окремих особистостей у формуванні культурного простору міста залишаються недостатньо інтегрованими в науковий дискурс, що зумовлює актуальність теми пропонуваного дослідження.

Виклад основного матеріалу. На межі XIX–XX століть культурно-мистецьке життя Полтави перебувало у процесі активного становлення. Більшість ініціатив щодо організації і діяльності культурно-мистецьких осередків належала представникам дворянства, купецтва, чиновництва, полтавській інтелігенції, серед яких було чимало благодійників і меценатів.

У Полтаві з 1892 року діяв драматичний гурток під керівництвом Германа Мойсеевича Зеленського. Досвідчений театрал-аматор об'єднав довкола своєї улюбленої справи талановитих місцевих ентузіастів. Режисерську, художню та організаційну функції гуртка забезпечували Григорій Петрович Сахновський і Герман Петрович Барт.

Спочатку постановки гуртківців відбувалися в чиновницькому клубі Полтави, а згодом – у приміщенні Другого громадського зібрання. Це дозволяло залучати до перегляду вистав більш широку аудиторію й водночас легітимізувало діяльність новоствореної мистецької організації. Спектаклі зазвичай супроводжувалися мінімальним технічним оснащенням, проте увага до костюмів, гриму та сценографії завжди була максимальною. Це створювало відчуття добре зорганізованого театру. Репертуар гуртка складали соціально-побутові драми, комедії та адаптації відомих драматичних творів. Вистави, що порушували соціальні, моральні й етичні теми були зрозумілими глядачам, зближували акторів і аудиторію, перетворюючи сценічну подію на простір відкритого обговорення актуальних життєвих проблем.

Вагому підтримку в діяльності театральних осередків здійснював полтавський губернатор Олексій Микитович Татищев (1890–1893). Загалом він надавав велику увагу розвитку культурно-мистецького життя міста, виступав ініціатором благодійних концертів, забезпечував матеріальну й організаційну підтримку мистецьких заходів, оскільки вважав мистецтво засобом морального й освітнього виховання, здатного згуртувати місцеву громаду. Відомі у Полтаві «парадні» сніданки,

організовані Татищевим, неодноразово ставали майданчиком для регулярних зустрічей представників земства, інтелігенції, духовенства й чиновництва, під час яких обговорювали театральні прем'єри, концертні виступи та благодійні заходи. Такі зустрічі вирізнялися демократичністю: губернатор особисто спілкувався з гостями, підтримуючи дружні контакти з місцевою інтелігенцією, архієреями, вчителями, діячами культури.

Татищев уважно ставився й до висвітлення губернських подій на шпальтах місцевих газет. Він особисто оцінював якість публікацій, редагував тексти та рекомендував включати матеріали, що висвітлювали культурні події губернії, сприяючи просвітництву населення. Благодійність також була важливим інструментом культурної політики полтавського очільника: кошти, зібрані на концертах і вечорах, спрямовувалися на допомогу голодуючим та підтримку громадських заходів у місті.

Низка важливих благодійних просвітницьких ініціатив того часу була реалізована дружиною губернатора Катериню Борисівною Татищевою. Зокрема Татищева активно підтримувала діяльність Полтавського Олександрівського притулку в Полтаві, а в 1892 році ініціювала відкриття у місті недільної школи для жінок. На відкритті закладу був присутній єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон, сам губернатор Татищев і протоієрей Юстин Ольшевський, який виступив із промовою про роль та історію розвитку народних шкіл. Недільна школа в Полтаві працювала за програмою народних училищ. Уже з першого дня до неї записалося понад сорок дорослих дівчат і жінок, що свідчило про високий рівень потреби в освіті серед місцевого населення (Ховтура, 2021b: 177).

Особливою популярністю у полтавських аматорських колах користувався музично-драматичний гурток «Дамський клубочок», організований дружиною Полтавського повітового предводителя дворянства Марією Іванівною Величковською [Иваненко, 1909b: 36]. Діяльність клубу облаштовувалася за принципом мистецького салону й передбачала певну структуру та розподіл обов'язків. Відвідувачами клубних зібрань були переважно дворяни, чиновництво, а також міщани – інтелігенція, купецтво, військові. Марія Величковська безпосередньо координувала зміст усіх програм, особисто надсилала запрошення учасникам, дбала про створення відповідної атмосфери. За побутові аспекти та підготовку приміщення (облаштування меблів, освітлення), а також подачу чаю тощо відповідав її помічник – Кавецький. Зібрання клубу проходили в центральній адміністративній час-

тині міста, у приміщенні, яке згодом увійшло до складу чиновницького клубу.

Репертуар «Дамського клубочка» вирізнявся жанровою різноманітністю та поєднував музичні, театральні й літературні номери. Значна увага приділялася вокальній творчості. Серед найбільш популярних виконавців згадуються тенори Мойсейченко і Чеснок, баритон Гаєвич, а також запрошений музикант Бриндис.

Окрім концертних програм, у клубі регулярно відбувалися літературно-драматичні вечори, на яких учасники декламували поезію, читали прозові твори, виконували невеликі театральні сценки. Особливу симпатію глядачів здобула місцева аматорка пані Огнева, відома своїм віртуозним декламуванням.

Засідання клубу завжди були ретельно організовані: концертні й драматичні номери чергувалися з антрактами, що надавало вечору динамічності. Під час перерв гості продовжували спілкуватися у невимушеній атмосфері, обмінювалися враженнями, оцінювали виступи один одного, ділитися думками про мистецтво. Соціокультурна роль клубних зібрань Величковської була багатовимірною. «Дамський клубочок» слугував інтелектуальним культурним осередком, де учасники мали змогу знайомитися з новими мистецькими тенденціями та практикувати власні здібності. Формат клубних зібрань Величковської створював простір для розвитку культурної еліти міста. Через залучення заїжджих артистів полтавці отримували можливість підтримувати зв'язки з культурним середовищем інших міст, відчувати вплив ширших мистецьких тенденцій.

Загалом функціонування клубу «Дамський клубочок» і власне його доля були безпосередньо пов'язані з Марією Величковською. Тож, після від'їзду організаторки з Полтави клуб поступово занепав, і згодом зовсім припинив свою діяльність (Иваненко, 1909с: 36). Отже, «Дамський Клубочок» є яскравим прикладом того, як приватна ініціатива могла формувати соціокультурну інституцію, підкреслюючи персоналістичний характер та значення особистих зусиль у розвитку культурно-мистецького життя провінційного міста.

Особливу роль у житті полтавців завжди відігравав театр. На межі XIX–XX століть виступи аматорських і професійних труп були невідемним атрибутом щоденного міського життя. За спогадами Д. Іваненка 1892 рік виявився для Полтави особливо щедрим на театральні події. Як редактор неофіційної частини «Полтавских губернских ведомостей», Д. Іваненко особисто відвідував майже всі вистави за участю місцевих амато-

рів і гастрольних труп про що писав на сторінках газети під псевдонімом Аріель. Разом із ним рецензії на мистецькі події публікували також письменник Іван Бунін, інспектор В. М. Дяков – «на той час директор дослідного поля і великий театрал» (Иваненко, 1909d: 56), а також працівник Полтавського земства Греченко, який, за спогадами Д. Іваненка, одним із перших почав надсилати у газету «хроніку та різні статті, включно з театральними рецензіями» (Иваненко, 1909e: 35). Пізніше активним дописувачем «Полтавских губернских ведомостей» став капітан А. І. Писанецький, який «< > зі звичною вишуканістю свого літературного стилю, із властивою йому м'якістю тону та ретельністю, а часом із щирим поетичним запалом, < > створював статті з найрізноманітніших питань – військових, суспільних; повісті та оповідання, рецензії – і навіть хронікерські замітки, – вкладаючи в усі ці твори любов до літературної праці, справжнє захоплення, професійну майстерність і надзвичайну сумлінність» (Иваненко, 1909f: 236).

Попри те, що тогочасні рецензії місцевих авторів мали аматорський характер, їхня поява на шпальтах місцевих губернських газет відіграла значну роль у відтворенні хроніки культурно-мистецького життя Полтави та його учасників.

Особливою популярністю серед містян користувався так званий Панасенківський театр, відкритий ще в 1882 році. Ініціатором його спорудження був полтавський купець Панасенко, який переобладнав свої торговельні лавки на розі Стрітенської та Ново-Полтавської вулиць під театральне приміщення. За згадкою сучасників цей заклад був доволі посереднім, натомість іншого в місті на той час не було. Альтернативою могла слугувати хіба, що тимчасова сцена, яку полтавські аматори час від часу облаштовували в будинку Другого громадського зібрання.

Після десяти років безперервної роботи театр зазнав драматичної події: 11 травня 1892 року, напередодні постановки опери Дж. Верді «Аїда», будівля театру згоріла вщент. Оперна трупа, що гастролювала тоді в Полтаві, здійняла скандал, побоюючись зриву вистав. Реакція Панасенка виявилася несподіваною і рішучою: вже за три дні він відновив свій «храм Мельпомени», і театральне життя в Полтаві продовжилося (Иваненко, 1909g: 59). Цей епізод яскраво засвідчує не лише підприємницьких хист купця, а й його особисту ініціативу та зацікавленість у збереженні театру як важливого осередку міського культурного простору.

Улітку того ж року попри діючу урядову заборону¹, на сцені Панасенківського театру виступала трупа М. Садовського. У її складі блискуче грали М. Заньковецька, А. Максимович, Переверзева, Г. Затиркевич-Карпинська, І. Загорський та інші відомі актори. Ці й подальші гастролі українських митців завжди були помітною подією в житті міста (Ленська, 2021b: 94).

У 1892 році наприкінці серпня у приміщенні Панасенківського театру розпочала роботу сезонна драматична трупа, яку організував талановитий випускник Московського філармонічного училища Гординський. Як відомо, на той час московське училище здійснювало підготовку професійних акторів і музикантів; навчання включало акторську майстерність, сценічну постановку, роботу з голосом і рухом, що дозволяло випускникам закладу працювати у складі професійних труп.

Уродженець Полтави Гординський, після завершення навчання мав намір повернутися у рідне місто, щоб розвивати театральну справу на високому рівні. Для цього він організував трупу переважно зі студентів училища, доповнивши його кількома акторами, запрошеними з інших театрів. Діяльність Полтавської трупи виявилася надзвичайно успішною. За спогадами Д. Іваненка: «подібної сезонної трупи в місті ні до, ані після не було» (Іваненко, 1909h: 59). У складі цього колективу свою акторську кар'єру розпочинали, зокрема Попова, Азотова, Плевінська, Самарова, Чупров, Беляєв. Також тут працював задіяний раніше в театрі М. Кропивницького актор М. М. Разсудов, який згодом утвердився як виконавець комічних ролей у петербурзьких фарсах. Професійну підтримку молоді надавали й досвідчені актори: Максимов, Черепов, Орловський, Вольський, артист Імператорських театрів Каширін.

Перші виступи колективу були надзвичайно вдалимими, спектаклі приносили чималі прибутки. Проте, вже до листопада збори артистів впали до мінімуму, серед акторів почалися конфлікти, а до нового року трупа остаточно розпалася. Полтава на той час ймовірно виявилася не спромож-

ною «витримати» високопрофесійний колектив. Доля її засновника, на жаль, склалася трагічною: зазнавши поразки у театральній справі, він пережив крах і в сфері особистих стосунків та влітку наступного року наклав на себе руки.

Попри короткотривале існування, поява трупи Гординського на аматорській сцені Полтави мала вагоме значення. Спільна діяльність у межах цього колективу місцевих аматорів і запрошених професійних акторів стала ознакою професіоналізації театрального життя, відкривала шлях до високого рівня сценічної майстерності та організації вистав у провінції. Нагадаємо, що вже в 1906 році саме в Полтаві було організовано професійний пересувний театр за ініціативи М. Садовського і М. Заньковецької, який через рік переїхав до Києва (Ленська, 2021c: 95). У наступні роки ініціативи щодо розвитку театру в Полтаві набували нових форм, долаючи усе нові й нові виклики.

У 1897 році пожежа вчоргове зруйнувала будівлю Панасенківського театру, і місто знову залишилося без стаціонарної сцени. Хоча сам Панасенко мав намір швидко відновити свій театр, міська адміністрація висунула пропозицію щодо спорудження у Полтаві «Просвітнього дому» (театру імені М. Гоголя) із глядацькою залом понад 1000 місць (Литвиненко, 2011b: 80). Панасенко погодився, а на місці згорілого театру згодом з'явилися казарми для військових потреб.

В обставинах, що склалися громадськість Полтави виступила з ініціативою облаштувати для спектаклів літньою сцену в центральному рекреаційному осередку міста – Олександрівському парку. Проект мав поєднати культурну ініціативу з соціальною потребою: доходи від вистав спрямовувалися на користь Будинку праці Дамського благодійного товариства (Іваненко, 1909i: 66) – соціальної установи, що забезпечувала підтримку незахищених верств населення, зокрема дітей-сиріт. Попечителькою Будинку праці була дружина полтавського губернатора Емілія Павлівна Бельгардт, яка також підтримала ідеєю створення театрального проекту.

Ініціаторами спорудження театру виступили учасники театрального гуртка працівників полтавської друкарні. Серед них – брат Дмитра Іваненка, учитель М. І. Животко-Вільшанський (згодом актор трупи Садовського), аматори К. А. Ільєнко, Книш, Маринич, Ігуменов, Крем'янська, Пльонко, а також співак Чеснок та інші. Діяльність учасників колективу спрямовувалася на підготовку репертуару, музичне забезпечення та організацію вистав. Музичний супровід постановок здійснював невеликий струнний оркестр, під керівни-

¹ За свідченням історичних джерел, у 1883 р. київський генерал-губернатор О. Дрентельн офіційно заборонив гастролі українських театральних труп на території свого генерал-губернаторства (Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Поділля, Волинь). На зауваження, чому українські вистави дозволені в Москві та Петербурзі, але заборонені в Україні, він відповів: «Там це тільки театр – мистецтво, тут – політика» (Садовський, 1930).

цтвом випускника Петербурзької консерваторії Гебена. У хорових сценах були задіяні працівники полтавської друкарні.

Репертуар колективу складався переважно з п'єс новітньої драматургії: «Пошились у дурні», «Безталанна» М. Кропивницького, а також «Бувальщина», «Пропозиція» А. Чехова. Варто зауважити, що постановка такого репертуару вимагала від аматорів неабиякого професіоналізму, зокрема володіння сучасними акторськими принципами сценічної психологічної драми. Таким чином, реалізуючи увесь комплекс сценічних завдань у постановках такого репертуару аматори не лише набували професійного сценічного досвіду, а й опановували європейські тенденції сценічної майстерності (Гринишина, 2008а: 15–30).

Будівництво театру в Олександрівському парку здійснювалося у стислі терміни й проходило безперервно, вдень і вночі. План театральної споруди розробив архітектор Михайло Федорович Стасюков, намалювавши схему споруди безпосередньо на місці у парку. Питаннями фінансування та матеріального забезпечення опікувався гласний міської думи Олексій Федорович Ринденко. Відкриття театру відбувалося фактично «на очах публіки»: будівельні роботи завершувалися паралельно з напливом глядачів, меблі доставлялися за кілька годин до початку вистави, коли парк і театр уже були переповнені відвідувачами. Дебютною постановкою стала п'єса І. Карпенка-Карого «Безталанна» у постановці місцевих акторів (Іваненко, 1909j: 125).

Протягом літа театр збирав повні зали, доходи (приблизно 100 рублів з окремих вистав) йшли на потреби Будинку праці.

Згодом на цій сцені виступали й професійні колективи – трупи М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, актори Московського Малого театру (О. Лешковська, О. Федотов, П. Орленев), а також цирковий артист і дресирувальник А. Дуров. За три роки свого існування театр в Олександрівському парку Полтави став потужним осередком культурного життя міста, пропонуючи різноманітний репертуар та виступи, що були здатні задовольнити найрізноманітніші запити публіки.

Водночас діяльність літнього театру викликала певний суспільний резонанс, що спричинило конфлікт між губернською адміністрацією та міським самоврядуванням. З'ясувалося, що будівництво сцени в Олександрівському парку було здійснено без формального погодження з міською думою – фактичним власником території. Це стало підставою звинувачень адміністрації у самоуправстві та

ігноруванні прав міської громади. Простір, який раніше виконував функцію спокійної рекреаційної зони, насамперед для людей похилого віку та «обраного кола суспільства», зі спорудженням театральної сцени швидко перетворився на центр масових зібрань і щоденних розваг.

Зростання відвідуваності парку, активні гуляння та регулярні вистави призводили до фізичного руйнування зеленої зони та зміни соціального складу публіки. Саме це викликало найбільше обурення серед гласних думи, які сприймали нову ситуацію як порушення усталеного порядку та загрозу для «приватизованого» ними міського простору. У публічних дебатах дедалі виразніше проявлялося соціальне напруження між уявленнями про елітарне користування міськими благами та їх демократизацією.

Кульмінацією конфлікту стало спеціальне засідання міської думи, на якому порушувалося питання законності дій губернської адміністрації та доцільності існування театру в міському парку. У промовах гласних – зокрема Полеска, Веселовського та Пилипенка – поєднувалися юридичні аргументи, соціальні побоювання й естетичні оцінки, причому сам театр часто характеризувався не як культурна установа, а як небажане і навіть потворне втручання у міський ландшафт (Іваненко, 1909k: 129–126). Лунали вимоги щодо негайного знесення будівлі та припинення будь-яких масових заходів у парку.

Вирішальним на засіданні думи став виступ міського голови Віктора Павловича Трегубова, який свідомо змістив акценти дискусії з формально-правової площини у соціально-моральну. Театр було представлено не як самодостатній розважальний заклад, а як фінансову основу благодійної діяльності – передусім утримання Дому Трудолюбства для безпритульних дітей, опіку над яким здійснювала дружина губернатора Емілія Павлівна Трегубова. Така аргументація істотно знизила градус протистояння й дозволила уникнути ухвалення радикальних рішень. Театр продовжив функціонувати, а Олександрівський парк остаточно утвердився як простір масового дозвілля для містян. Резонанс засідання Полтавської міської думи увійшов в історію передусім завдяки газетним публікаціям і фейлетонам, у яких з незауважливою іронією висвітлювалися події та учасники інциденту.

В історико-культурному контексті кінець XIX – початок XX століття був часом активних модернізаційних змін та урбанізації, що супроводжувалися розвитком масових видовищ і новітніх форм розваг.

За офіційними даними «Памятной книги и Адрес-календаря Полтавской губернии на 1891 год» у Полтаві з другої половини 1880-х років функціонував цирк М. Амчиславського. Будівля цирку, який розміщувався на Петровській площі вміщувала близько 1200 глядачів. Для проведення вистав організувалося підведення води з колодязя на подвір'ї родини Бобрицьких (територія колишньої садиби губернського земства), що свідчить про масштабність та технічну складність постановок. У програму вистав входили акробатичні номери, силові шоу і борцівські змагання. Цирк Амчиславського постійно був переповнений глядачами, а прибутки антрепризи, за оцінками дослідників, сягали близько двадцяти тисяч карбованців (Ховтура, 2021с: 193–194).

У 1909 році, з липня до середини серпня, в Полтаві виступав відомий колектив циркової династії Труці. Програма гастролей включала «чемпіонат французької боротьби» та новітній атракціон «водяні пантоміми». Обидва заходи викликали сенсаційний інтерес серед місцевої публіки й забезпечили колективу значний комерційний успіх (Іваненко, 2909f: 59). У цей час у Полтаві з'являються й перші кінопокази. Загалом, на початку ХХ століття місто перебувало у вирі активного гастрольно-концертного руху, представленого різноманітними виконавськими силами й мистецькими практиками (Литвиненко, 2012с: 80).

У 1903 році знаковою культурною ініціативою, що об'єднала різні верстви населення й набула загальноукраїнського і міжнародного резонансу стало відкриття у Полтаві пам'ятника Івану Котляревському, а також проведення урочистостей з нагоди вшанування пам'яті письменника (Іваненко, 1909m: 176–181). Підготовка до урочистості охоплювала активну участь представників міської думи, громадських діячів і засобів масової інформації, що проявлялося у дискусіях щодо місця встановлення монумента та організації святкувань у день відкриття пам'ятника вулиці міста були заповнені учасниками хресного ходу та натовпом у національних костюмах. Святкові заходи включали освячення пам'ятника, покладання вінків, промови представників місцевої інтелігенції та делегацій із різних регіонів України. Інцидент із заборною української мови під час засідання думи підкреслив культурну самобутність Полтави та став прецедентом для відстоювання мовних прав у публічних заходах. Свято доповнювалося літературно-музичним ранком і тематичним вечірнім частуванням, що відтворювали національні та літературні мотиви «Енеїди», а завершенням

стало виконання «Наталки-Полтавки» за участю провідних українських акторів, що засвідчило високий рівень активності та залучення полтавської громади до загальнодержавних подій культурного життя.

Висновки. На межі ХІХ–ХХ століть Полтава була активним осередком соціокультурного й мистецького життя. Процеси модернізації, урбанізації та зростання суспільної мобільності сприяли формуванню міського культурного простору, у якому представники культурної еліти губернського осередку виступали ключовими суб'єктами культурних ініціатив. Громадська активність полтавців найпотужніше реалізовувалася у театральній, музичній, просвітницькій і благодійній сферах, що сприяло демократизації міського середовища й розширювало доступ населення до публічних форм розваг.

Важливу роль у формуванні інформаційного середовища містян відігравали полтавські періодичні видання. Газети «Полтавские губернские ведомости», «Полтавский вестник», пізніше «Полтавський голос» виступали своєрідним культурним медіатором між подіями та суспільством. Рецензії, офіційні повідомлення, рекламні оголошення не лише фіксували актуальну хроніку щоденного життя губернського міста, а й стимулювали громадську думку полтавців, привертаючи їхню увагу до фактів загальнодержавного і місцевого значення.

Аналізуючи спогади Дмитра Іваненка встановлено, що культурні ініціативи полтавців на зламі ХІХ–ХХ століть були тісно пов'язані з активною діяльністю конкретних осіб і значною мірою залежали від їхньої творчої самореалізації. Зокрема, функціонування драматичного гуртка Германа Зеленького, театральної трупи Гординського, музично-драматичного гуртка «Дамський клубочок» Марії Величковської та інших культурно-мистецьких осередків свідчить про персоналістичний характер розвитку мистецького життя в провінції. Припинення діяльності ключових організаторів творчого процесу загалом призводило до втрати ініціативи та зникнення відповідних колективів.

Важливим чинником розвитку громадських культурних ініціатив полтавців була благодійність. Проте, у тогочасних умовах соціокультурних змін, коли застаріла система адміністративного імперського устрою не хотіла миритися з невідворотністю демократизації суспільства, такі ініціативи нерідко супроводжувалися конфліктами. Показовим є приклад спорудження літнього театру в Олександрівському парку Полтави. Діяльність цього осередку спричинила суспільні суперечки

між елітарними уявленнями про міський простір та прагненням широких верств населення до доступного відпочинку.

Наприкінці XIX – на початку XX століття соціокультурне й мистецьке життя Полтави зазнавало масового поширення видовищних форм розваг (цирк, кінопокази, гастрольні виступи, просвітницькі лекції), що було наслідком урбанізаційних процесів й відображало демократичні настрої в суспільстві. Важливою подією цього періоду стало відкриття у Полтаві пам'ятника Івану Котляревському (1903). Мовна ситуація, що склалася

навколо цієї події, виявила напруження між імперськими обмеженнями і національно-культурними прагненнями суспільства. Полтавці, які активно підтримували загальноукраїнські процеси культурного пробудження, вкотре засвідчили, що ініціативність і згуртованість міської громади здатна ефективно протистояти соціальним, ідеологічним та культурним викликам свого часу. Таким чином громадські ініціативи Полтави кінця XIX – початку XX століття відображали загальноєвропейські тенденції становлення модерної міської культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бороденко О., Сітарчук Р. *Богадільні як благочинні установи соціального захисту українського населення XIX ст.* Емінак, 2023, № 3(43). С. 9–28.
2. Верменич Я. В. *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення* : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
3. Гринишина М. О. *Театральна культура рубежу XIX – XX століть. Реалізм. Дискурс* : монографія. Київ: Фенікс. 2013. 343 с.
4. Гринишина М. О. *Містові і світові: Драматургія А. П. Чехова на українському кону в інтерконтекстуальних зв'язках із світовим сценічним простором* : монографія. Київ : Інтертехнологія, 2008. 427 с.
5. Довжинець І. Г. *Суми. Середовище музичної класики* : монографія. Суми : Триторія, 2020. 416 с.
6. Ленська С. В. *Драматургія театру корифеїв на полтавській сцені. Літературознавчі студії* : зб. наук. праць. Вип. 1(60). Київ : ВПЦ «Київський університет», 2021. С. 92–102.
7. Литвиненко А. І. *Полтавщина: музична культура (XIX – початок XX століття)* : навч. посіб. Київ : Автограф, 2011. 184 с.
8. Мовчан В. *Завдяки «Полтавському віснику» унікальні спогади Дмитра Іваненка тепер доступні полтавцям. Полтавський вісник.* 2003. 19 груд. С. 4.
9. Нарядко А. В. *Благодійність у сфері освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть)*: монографія. Видавництво ПолтНТУ, 2016. 180 с.
10. Портнова Т. *Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії.* 2012. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnovaukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (дата звернення: 30.09.2025).
11. Садовський М. К. *Мої театральні згадки, 1881–1917.* Харків; Київ : Державне видавництво України, 1930. 120 с.
12. Ховтура А. С. *Становлення та модернізація соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук.* Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. 227 с.
13. Шандра В. С. *Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10–26.

REFERENCES

1. Borodenko O., Sitarchuk R. (2023). Bohadilni yak blagochynni ustanovy sotsialnoho zakhystu ukrainskoho naselennia XIX st. [Charitable institutions as social protection establishments of the Ukrainian population in the 19th century]. *Éminak*. No. 3(43). 9–28. [in Ukrainian].
2. Vermenych Ya. V (2011). *Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litochyslennia*: monograph. [Historical urban studies in Ukraine: city studies theory and chronology methodology]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 306 p. [in Ukrainian].
3. Hrynishyna M. O. (2013). *Teatralna kultura rubezhu XIX–XX stolittia. Realizm. Dyskurs*: monograph. [Theatrical culture at the turn of the 19th–20th centuries. Realism. Discourse]. Kyiv: Feniks. 343 p. [in Ukrainian].
4. Hrynishyna M. O. (2008). *Mistovi i svitovi: Dramaturhiia A. P. Chekhova na ukrainskomu konu v interkontekstualnykh zv'iazkakh iz svitovym stsenichnym prostirom*: monograph. [Urban and global: A. P. Chekhov's dramaturgy in Ukrainian context in intertextual relations with the global stage]. Kyiv: Intertekhnolohiia. 427 p. [in Ukrainian].
5. Dovzhynets I. H. (2020). *Sumy. Seredovyshche muzichnoi klasyky*: monograph. [Sumy. Environment of classical music]. Sumy: Trytoriia. 416 p. [in Ukrainian].
6. Lenska S. V. (2021). *Dramaturhiia teatra koryfieiv na poltavskii stseni*. [Dramaturgy of the Koryfey Theatre on the Poltava stage]. *Literaturoznachchi studii: zb. nauk. prats.* No. 1(60). Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet». 92–102. [in Ukrainian].
7. Lytvynenko A. I. (2011). *Poltavshchyna: muzychna kultura (XIX–pochatok XX stolittia): navch. posib.* [Poltava region: musical culture (19th – early 20th century): textbook]. Kyiv: Avtograph. 184 p. [in Ukrainian].

8. Movchan V. (2003). Zavdiaky «Poltavskomu visnyku» unikalni spohady Dmytra Ivanenka teper dostupni poltavtsiam. [Thanks to “Poltavskyi Visnyk”, the unique memoirs of Dmytro Ivanenko are now available to the residents of Poltava]. Poltavskyi visnyk. December 19. 4. [in Ukrainian].
9. Naradko A. V. (2016). Blahodiinist u sferi osvity v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia): monograph. [Charity in the field of education in Ukraine (second half of the 19th – early 20th centuries): monograph]. Poltava: Vydavnytstvo PoltNTU. 180 p. [in Ukrainian].
10. Portnova T. (2012). Ukrainski mesta Rosiiskoi imperii seredy XIX – pochatku XX stolittia v svitli modernizatsiinoi teorii. [Ukrainian cities of the Russian Empire (mid-19th – early 20th century) in the light of modernization theory]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnovaukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredy-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (accessed: 30.09.2025). [in Ukrainian].
11. Sadovsky M. K. (1930). Moi teatralni zghadky, 1881–1917. [My theatrical memoirs, 1881–1917] Kharkiv; Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1930. 120 s. [in Ukrainian].
12. Khovtura A. S. (2021). Stanovlennia ta modernizatsiia sotsialnoi infrastruktury hubernskykh mist Livoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.): dys. ... kand. ist. nauk. [Formation and modernization of the social infrastructure of gubernatorial cities of Left-Bank Ukraine (late 18th – early 20th century): PhD dissertation]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina. 227 p. [in Ukrainian].
13. Shandra V. S. (2019). Ukrainske misto u skladi Rosiiskoi imperii XIX st.: ohliad suchasnoi vitchyznianoï istoriografii. [The Ukrainian city in the Russian Empire in the 19th century: review of contemporary national historiography]. Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) / ed. O. P. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 10–26. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 03.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

